

Lise Horneman Hansen:

Så kam den haw og skil wos ad

– om "usynlige" datidsformer i jysk

I Jeppe Aakjærs *Skuld gammel venskab rejn forgo* (en fri oversættelse af Robert Burns' *Should auld acquaintance be forgot*) lyder strofe 4 sådan:

*Vi wojed sammel i æ bæk
fræ gry til høns war ind.
Så kam den haw og **skil** wos ad.
Å, hvor er æ læng, læng sind!*

Der er ingen tvivl om at sætningen *Så kam den haw og skil wos ad* står i datid – på rigsdansk ville det lyde: Så kom det hav og skilte os ad.

Men hvad er det for en mærkelig datidsform vi møder i ordet *skil*? Ja, det er jo hverken en trykfejl, eller en sproglig fejl fra Jeppe Aakjærs side, for datid af verbet *skille* kan netop hedde *skil* i jysk (uden rigsmålets *t*) – og det vil sikkert mange læsere nikke genkendende til. Det er dette fænomen, som man kunne kalde "usynlig datidsform", jeg vil beskæftige mig med i denne artikel.

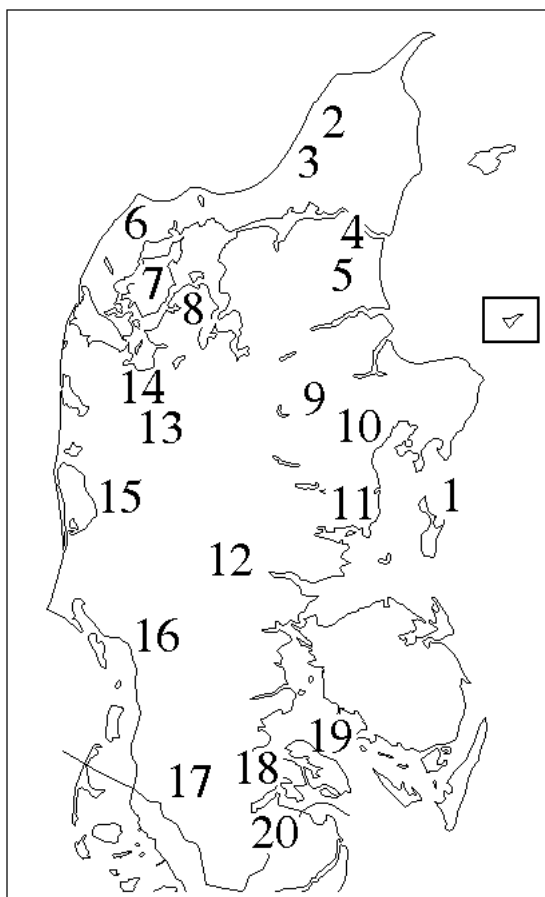
Først vil jeg dog sige lidt om datidsbøjning i almindelighed. I dansk – og for den sags skyld også i de andre germanske sprog (f.eks. svensk, norsk, islandsk, tysk, hollandsk og engelsk) – findes der to måder at danne datid på: den stærke og den svage bøjning.

Den stærke bøjning kender vi fra bøjningsrækker som dansk *springe* - *sprang* - *sprunget*, engelsk *spring* - *sprang* - *sprung*. Det er en slags indre bøjning med vokalskifte (såkaldt aflyd) og uden endelse

i datid. Den svage bøjning udmærker sig derimod ved at have endelse i datid (og kun undtagelsesvis vokalskifte: dansk *klappe* - *klappede*, svensk *klapa* - *klappade*, engelsk *clap* - *clapped* – eller dansk *høre* - *hørte*, svensk *höra* - *hörde*, engelsk *hear* - *heard*. Endelsen er næsten ens på de forskellige germanske sprog: -ede, -ade, -te, -de, -ed, -d, og mange sproghistorikere mener at endelsen oprindeligt er det samme udsagnsord som engelsk *do* og tysk *tun* (= gøre) (Wessén 1965a: 16-18, Gammeldansk Grammatik § 844). Fra at have været et tryksvagt, efterstillet hjælpeord der markerede datid, er dette ord efterhånden blevet reduceret til blot at være en datids-endelse på det foregående ord.

Jeg arbejder med et 3-årigt forskningsprojekt (et såkaldt ph.d.-projekt) som netop handler om den svage datidsbøjning i jysk. Mit dialektmateriale er samlet i jyske grammatikker og i seddelsamlingerne på Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns Universitet) og på Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (Aarhus Universitet). Ialt benytter jeg 20 kilder repræsenterende forskellige områder af Jylland (se kort 1). Jeg har samlet 4000 bøjningsrækker over 400 forskellige udsagnsord. Med dette materiale indtastet i en database kan jeg danne mig et billede af hvordan ordene bøjes i jysk – egn for egn.

De kilder jeg benytter er alle forholdsvis gamle optegnelser, så det er datidsbøjningen i de klassiske jyske dialekter jeg undersøger. Men jeg overvejer på et senere tidspunkt at sammenholde mine resultater med yngre materiale (fra båndoptagelser og spørgelistebesvarelser).

Kort 1

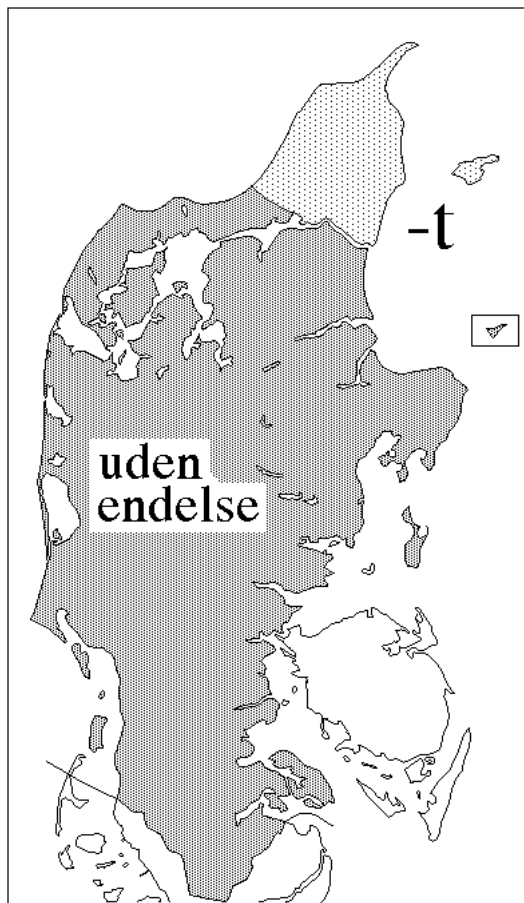
Den geografiske spredning af de anvendte kilder. Grammatikken eller seddelsamlingen bag hvert enkelt tal fremgår af kildeoversigten s.50.

Hvis vi nu vender tilbage til ordet *skille*, så har jeg i mit materiale 14 datidsformer registreret, og af dem er de 12 ligesom hos Aakjær uden *t*: [skilj:]¹. Kun i Vendsyssel har man datid med *t* som i rigsmålet: [skiljtj]. For ord som *pille*, *skylle*, *tælle* er billedet det samme: datidsformer uden endelse over hele Jylland, dog *t* i Vendsyssel. Ordet *drille* har derimod datidsformer med *t* helt ned til en linje Århus-Struer, og ved *kalde* er det kun Thy der har datid uden endelse. Når endelsen udebliver ved disse ord, kommer datidsformen til at falde helt sammen med navnemåden. I navnemåde hedder det [skilj:], og i datid hedder det altså også [skilj:].

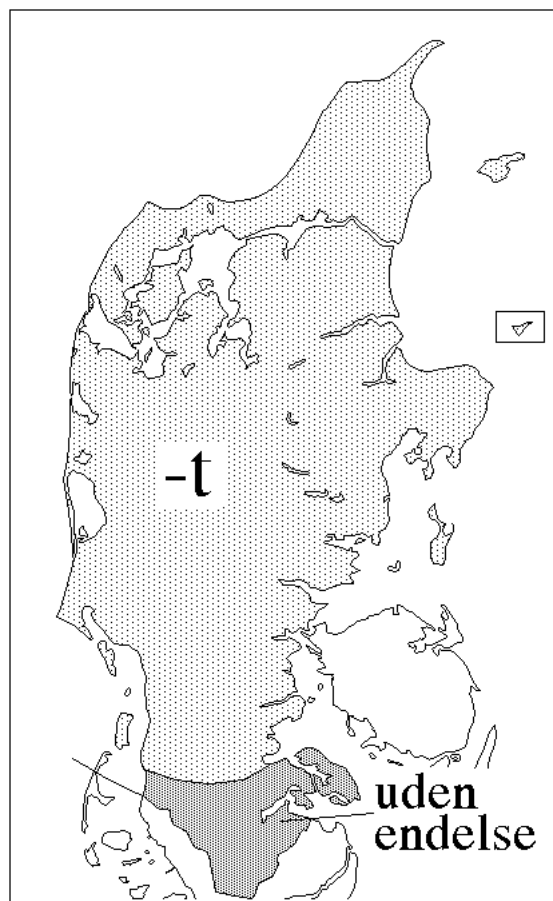
Dette gælder ved ord med stammeudlyd på *lj*, dvs. hvor den jyske navnemåde ender på *lj* (et såkaldt palatalt *l* med svag klang af *j*, visse steder mod nordøst dog forenklet til normalt *l*). Ser vi nu på ord som *tale*, *føle* og *dele* (der har stammeudlyd på almindeligt *l*), genfinder vi fordelingen fra forrige afsnit: datidsformer uden endelse overalt i Jylland, dog *t* i Vendsyssel (*dele* har dog også former med *t* helt ned i Himmerland og Thy). *Sælge* går for sig selv: det hedder ifølge mit materiale [so:lj] (= solgte) overalt i Jylland. For disse ords vedkommende kan man godt høre forskel på navnemåde og datid, selv om endelsen udebliver, for *l*-et bliver palatalt i datid – det hedder f.eks. [fø:l] i navneform og [fø:lj] i datid.

Vi vender os nu til ord med *nj* som stammeudlyd, f.eks. *vende*, *tænde*, *blande*, *kende*, *brænde*. Billedet fra *lj*-ordene gentager sig: over hele Jylland datidsformer uden endelse (som falder sammen med navnemåden) i det meste af Jylland: [væ:nj] eller [wæ:nj] (= såvel "vende" som "vendte") – men *t*-datid i Vendsyssel: [wæ:njtj]. *Kende* har ligesom *sælge* datidsformer uden *t* overalt, selv i Vendsyssel. Ord med rent *n* som stammeudlyd får overvejende palataliseret *nj* i datid (parallelt med ordene på rent *l*), men *mene* og *tjene* har mærkeligt nok datidsformer med *t* over det meste af Jylland, kun ikke i Sønderjylland. De hidtidige iagttagelser er samlet på kortene 2-3.

¹ Jeg benytter i denne artikel – ligesom i min database – en temmelig grov lydskrift. Af særtegn bruges først og fremmest : (for lydlængde) og ' (for stød). Skrivemåden -lj vender jeg straks tilbage til.

Kort 2

Datidsendelse i ordene *blande, brænde, føle, pille, skille, skylle, tale, tælle, tænde, vende*.

Kort 3

Datidsendelse i ordene *mene, tjene*.

Men ikke nok med, at ord på *l, lj, n* og *nj* kan mangle datidsendelse. For nylig var jeg til bryllup i Skive, og da sang vi en festsang med følgende strofe (for øvrigt på melodien til *Skuld gammel venskab rejn forgo*):

*La wos no sej, vi tog en mand
å bånd ham for hans yw
å **kjor** ham rundt en tur i bil
å så slap ham ud i Skyw.
Å **spur** ham om, hur vi var hen
så swår han - a vil blyw
for ingen stejer, hur vi var
har der lowtet som i Skyw.*

Her har vi endnu et par datidsformer uden endelse, nemlig *kjor* (= kørte) og *spur* (= spurgte). Det drejer sig om ord der i navnemåden ender på *r* : [*spö:r*], [*ky:er*], og dem har jeg også samlet en del af i mit materiale: *føre*, *høre*, *køre*, *lære*, *røre*, *smøre*, *spare*, *spørge*, *svare*. Det viser sig, at de stort set mangler datidsendelse i hele Jylland – det hedder altså [*fø:r*, *hø:r*, *kjo:r*, *læ:r*, *rø:r*, *smu:r*, *spå:r*, *spu:r*, *swå:r*], i de fleste tilfælde ganske som i navnemåden. Dog har *høre* endelsen *t* i Himmerland, Thy og Vendsyssel: [*høt*], og *svare*, *spare*, *føre* har tilsvarende *t* i et midtøstjysk område.

Nogle af de sidst omtalte datidsformer kan godt ved første øjekast minde om stærk bøjning: [*smø:r* - *smu:r*] (= smøre - smurte) har jo vokalskifte i stil med rigsmålets *springe* - *sprang*; og selv om de fleste af datidsformerne uden endelse mangler et sådant vokalskifte, så finder man da også et par modsvarigheder hertil blandt rigsmålets stærktbøjede udsagnsord: *komme* - *kom*, *løbe* - *løb*. Så hvordan kan jeg nu være sikker på, at de jyske datider uden endelse ikke bare er eksempler på stærk bøjning?

Det er en lang historie, som ikke skal fortælles i enkeltheder her. Men fælles for alle stærktbøjede datidsformer er, at de på rigsmål er enstavelsesord (ligesom i alle andre germanske sprog, i hvert fald i ental). Og selvom jysk ved bortfald af slut-e har opgivet rigsmålets modsætning mellem en- og tostavelsesstruktur (*komme* > *kom:*), så har det oprindelige stavelsestal normalt sat sig tydelige spor i form af ordenes længde-, stød- og accentforhold. Ord med lang ustødt vokal eller konsonant, som ovennævnte [*so:l̥j*, *væn̥j:*, *smu:r*] (= solgte, vendte, smurte), kan ikke svare til en enstavelsesform på rigsmål – og derfor heller ikke afspejle stærk bøjning. Det er altså virkelig svagtbøjede datider, vi har for os, men hvor er den forventede endelse så blevet af?

Det nærmeste vi på rigsmål kommer bortfald af den svage datidsendelse, er datidsformerne af *gøre* og *sige* : *gjorde*, *sagde*. Her ses godt nok et *d* i skrivemåden, men i udtalen er det borte: [*gjo:r(e)*, *sa:(e)*]. Og hvad *gjorde* angår, kender vi dette "stumme d" fra en masse andre *rd*-ord: *bord*, *gård*, *værd* – og for resten fra langt flere *ld*- og *nd*-ord, f.eks. rigsmålets modsvarigheder til skriftsprogets *folde*, *vende* osv.

Her er vi nok på sporet af noget: *d*-et i datidsendelsen af *gjorde*, som stadig skrives, er åbenbart på et eller andet tidspunkt faldet bort i udtalen som følge af en generel lydudvikling – det hedder i sprogvidenskaben en assimilation: $[rd, ld, nd > r, l, n]$. Det kunne nu tænkes at den samme lydudvikling på en eller anden måde lå bag udviklingen af de jyske svage datidsformer med (helt eller næsten) forsvunden endelse.

Og ganske rigtigt, går vi til sproghistorien, vil det ses at de fleste af udsagnsordene der nu mangler endelse på jysk, i ældre dansk ikke dannede datid på *-te* (som på nuværende rigsmål), men på *-de* eller *-dhe/-the* (hvor *dh* eller *th* antages at afspejle et blødt *d* som i *både*). I Gammeldansk Grammatik, der dækker perioden år 800—1500, ses datidsformer som *skilde*, *kaldæ*, *følthe*, *deldæ*, *saaldæ*, *kænde*, *brænde*, *talde*, *kørdhe*, *fjørdhe*, *hørthæ*, *lærdhe*, *rørdhe*, *smordhe*, *spardhe*, *spurthæ*, *swarthæ* – og læseren vil her genfinde mange af de ord vi netop har diskuteret ovenfor.

Vi har altså i ældre dansk haft flere svage datidsendelser end rigsmålets nuværende *-ede* og *-te*. Ordene bøjet med *-ede* har stort set altid har været de samme, og den endelse genfinder man også (med bortfaldet *e*) i en mængde jyske datidsformer på *-et*, *-ed*, *-e* (som imidlertid ikke interesserer i denne sammenhæng). Men det fremgår af Gammeldansk Grammatik (§ 737-750), at den nuværende rigsmålsendelse *-te* har haft hele 4 varianter. Fordelingen var oprindelig nøje sammenhængende med stammeudlyden, dvs. den lyd der kom umiddelbart foran endelsen:

1. *-te*, hvis stammeudlyden var en ustemt konsonant (f.eks. *frælstæ* = nuværende rigsmåls *frelste*).
2. *-de*, hvis stammeudlyden var en stemt konsonant (f.eks. *deldæ* = rm. *delte*).²

² Det ser ved nærmere betragtning ud til at stammeudlyden *l* og *n* i visse forbindelser har haft stemthed (sonoritet) nok til at tage endelsen *-de*, i andre så lidt at endelsen er blevet *-te*. F.eks. har Jyske Lov 1241 datidsformen *mentæ*, hvilket nok betyder at de nørrejyske datider på kort 3 er de oprindelige, mens de sønderjyske uden endelse for disse ords vedkommende er yngre analogidannelser.

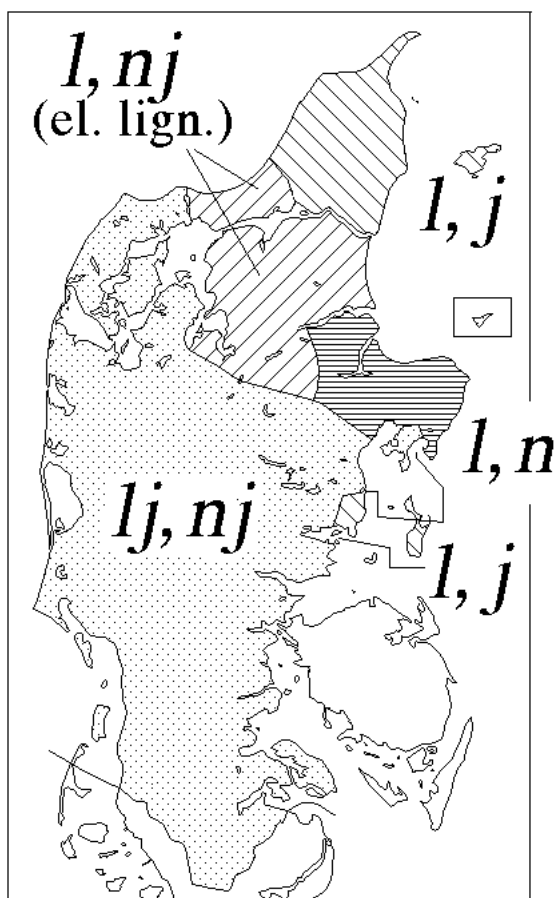
3. *-the*, hvis stammeudlyden var vokal eller *r* (f.eks. *døthæ* = rm. *døde*; *hørthæ* = rm. *hørte*).
4. *-dde*, hvis stammeudlyden var *th* (blødt *d*), i visse tilfælde også hvis det drejede sig om en vokal (f.eks. *bløddæ* = rm. *blødte*; *strøddæ* = rm. *strøede*).

Dette system brød efterhånden sammen på rigsmål. Med assimilationerne [*ld*, *nd*] > [*l*, *n*] og – må vi nu skrive – [*rth*] > [*r*] forstummede så at sige datidsendelserne 2 og 3 ovf. De rigsmålstalende er da – åbenbart for at bevare en tydelig datidsmarkering – gået over til at bruge den hørlige endelse 1 (*-te*) eller den lange svage endelse (*-ede*) i sådanne ord (et fænomen man i sprogvidenskaben kalder analogi). Lige bortset fra ordene *døde*, *sagde*, *lagde*, *turde* (der stadig udtales med blødt eller bortfaldet *d*). Hvad angår ordene med datidsendelse 4 (*-dde*), faldt de af sig selv på plads i gruppe 1 da rigsmålet opgav det gamle stemte *d* (og *-dde* dermed kom til at lyde fuldstændig som *-te*).

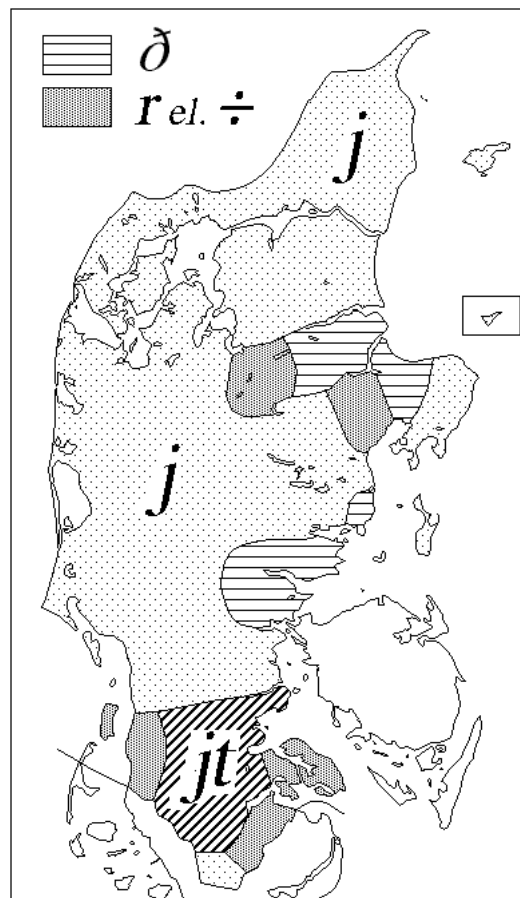
Svensk, som i mange henseender er en mere konservativ sprogform, har derimod bevaret de oprindelige varianter af den svage datid, bortset fra at endelserne 2 og 3 er faldet sammen i moderne svensk *-de* (Wessén 1965b I §163.2). Så på svensk skriver (og siger) de stadig – med stemt og i sidste eksempel langt *d* – *solgde*, *vände*, *gjorde*, *blödde* (= solgte, vendte, gjorde, blødte). Og nu kommer pointen: også jyderne har generelt bevaret de gamle bøjningsvarianter *-de*, *-the* og *-dde* – men ofte sådan at de på grund af lydsvind (assimilation) er blevet mere eller mindre væk (eller i det mindste svært genkendelige). På jysk har endelsen *-te* normalt ikke fået lov til at brede sig som i rigsmål – derfor de "usynlige" datidsformer!

Hvilke jyske udviklinger af *-de*, *-the* og *-dde* er det da jeg støder på i min undersøgelse? Nøjagtigt de samme udviklinger som har ramt ord på gammeldansk *-d*, *-th* og *-dd* (i tilsvarende position), eftersom jysk jo på et tidligt tidspunkt har tabt slut *-e*.

Ligesom gammeldansk *-ld* og *-nd* er blevet til palataliseret *-lj*, *-nj* i det meste af Jylland (*vild* > *vilj* osv.) og kun mod nordøst er blevet yderligere nedslidt (se kort 4), sådan er også endelsen *-de* smeltet sammen med den forudgående stammes udlyd til datidsformer som dem vi så i artiklens start: [*ski:lj*, *fø:lj*, *væ:nj*] – sammenfaldende med

Kort 4

De jyske dialekters modsvarigheder til skriftsprogets -ld, -nd. På grundlag af kort nr. 61 og 63 i Kort over de danske folkemål (etc.)

Kort 5

De jyske dialekters udvikling af gammeldansk -dd. På grundlag af kort nr. 53 i Kort over de danske folkemål (etc.)

navnemåden eller ej, afhængigt af om denne i forvejen havde palataliseret eller ren *l*-, *n*-lyd.

Endelsen *-the* er blevet udsat for de samme lydudviklinger som dialekternes slut *-th*, og det vil i almindelighed sige bortfald efter *r*. Ligesom gammeldansk *jorth*, *garth* er blevet til (nørre)jysk [ju'er, go'r], sådan har f.eks. *lærthæ* (= lærte) udviklet sig til [læ:r], og tilsvarende i de andre *r*-ord vi betragtede i artiklens start. Også denne udvikling fører til sammenfald mellem datidsform og navnemåde, medmindre den sidstnævnte (af andre grunde) adskiller sig fra datidsformens: [smu:r] = smurte. Som et absolut særsyn er den generelle lydudvikling i (en del af) Himmerland ikke *rth* > *r*, men *rth* > *ð* (blødt d)

(Bent Jul Nielsen 1995); det kan altså hedde [goð] = gård, men så er endelsen *-the* også følgerigtigt blevet ð: [læ:ð] = lærte.

Endelsen *-dde* følger endelig samme lydudviklinger som *-dd*, f.eks. i ordet *brod* (< gl. *brodd*). Dette stemte *d* bliver i de fleste jyske dialekter til *j*: [bråj], men i en del af Sønderjylland til *jt*: [bråjt], og atter andre steder til *r* (jf. kort 5). Og de samme spor finder man da af endelsen *-dde*: *blødte* [< gl. *blødde*] hedder mange steder [blöj:] og i den nævnte del af Sønderjylland [blöj:t].

Ikke alle jyske dialekter har dog videreført endelserne *-de*, *-the* og *-dde* i samme omfang. Som antydnet med kortene 2-3 finder man en stigende tendens nordpå, kulminerende i Vendsyssel, til at opgive disse endelser til fordel for *-te* – ganske som i rigsmål. Omvendt har (næsten) manglende datidsendelse været så indarbejdet i mange syd- og sønderjyske dialekter at det dannede mønster for nye udsagnsord der blev indlånt fra nedertysk: fordi det i forvejen hed [ski:lʃ] = skilte, kom det også til i datid at hedde [dre:lʃ, pe:lʃ] = drillede, pillede. Her mod syd har det åbenbart ikke generet sprogbrugerne, at datidsmærket i mange tilfælde slet ikke kunne høres!

Det er en af mine hovedopgaver at konstatere mere detaljeret, hvor i Jylland hver af de gamle bøjninger på *-de*, *-the* og *-dde* har holdt sig bedst, og hvor de har måttet vige for *-te* eller *-ede* bøjning. Om muligt også at give en forklaring på de store stedlige variationer.

Litteratur:

Bennike, Valdemar og Marius Kristensen (1898-1912). *Kort over de danske folkemål med forklaringer*.

Brøndum-Nielsen, Johs. (1928-1973). *Gammeldansk Grammatik*. – spec. § 844 og § 737-750

Jul Nielsen, Bent (1995). Hjoder, godmænd og rænfadde folk. Nogle særlige forekomster af det bløde d i himmerlandsk. *Danske Folkemål* 37.

Wessén, Elias (1965a). *De nordiska Språken*.

Wessén, Elias (1965b). *Svensk Språkhistoria I-III*.

Kilder (jf. kort 1):

- 1 *Nordsamsisk Bøjningsslære* (P. Lindegård Hjorth)
- 2 *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære* (J.M. Jensen)
- 3 *Saltumdialektens bøjningssystemer* (I.C. Højensgård)
- 4 *Seddelsamling fra Storvorde* (K. Ringgaard)
- 5 *Udsagnsordenes Bøjning i den jyske Sprogart* (Lyngby)
(K.J. Lyngby)
- 6 *Seddelsamling fra Torsted* (Torsten Balle)
- 7 *Morsingmålets Lyd- og Formlære* (Jens Lund)
- 8 *Udsagnsordenes Bøjning i den jyske Sprogart* (Selde)
(K.J. Lyngby)
- 9 *Houlbjergmålets Bøjningsslære* (Ella Jensen)
- 10 *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*
(Marius Kristensen)
- 11 *Et Hadsherredsmåls Formlære* (P. Andersen)
- 12 *Seddelsamling fra Jelling* (Hans Veirup)
- 13 *Seddelsamling fra Tvis* (Peter Skautrup)
- 14 *Optegnelser fra Vejrum* (K.J. Lyngby)
- 15 *Stauningmålet* (Holger Sandvad)
- 16 *Optegnelser fra Darum* (efter H.F. Feilberg: *Bidrag til Ordbog
over de jyske Almuesmål*)
- 17 *Hostrup-Dansk* (M.B. Ottsen)
- 18 *Seddelsamling fra Felsted* (Marie Bjerrum)
- 19 *Alsisk Formlære* (Hans Jørgensen)
- 20 *Ordbog over den Danske Dialekt i Angel* (Bent Jul Nielsen og
Magda Nyberg)